

Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto nuomonė dėl Komisijos komunikato Europos Parlamentui, Tarybai, Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui ir Regionų komitetui „Atnaujintas ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų planas (2021–2025 m.)“

(COM(2021) 591 final)

(2022/C 290/15)

Pranešėjas **José Antonio MORENO DÍAZ**

Bendrapranešėjis **Pietro Vittorio BARBIERI**

Prašymas pateikti nuomonę	Europos Komisija, 2021 12 1
Teisinis pagrindas	Sutarties dėl Europos Sąjungos veikimo 304 straipsnis
Atsakingas skyrius	Užimtumo, socialinių reikalų ir pilietybės skyrius
Priimta skyriuje	2022 3 7
Priimta plenarinėje sesijoje	2022 3 23
Plenarinė sesija Nr.	568
Balsavimo rezultatai	
(už / prieš / susilaikė)	212 / 0 / 5

1. Išvados ir rekomendacijos

1.1. Neteisėtas migrantų gabenimas yra tarpvalstybinė nusikalstama veikla, dėl kurios kyla pavojus žmonių gyvybei, pažeidžiamos pagrindinės teisės ir sutrikdomas tvarkingas migracijos srautų valdymas. Per pastaruosius 20 metų neteisėto žmonių gabenimo mastas išaugo dėl daugybės bėgimo iš kilmės šalių veiksnių (žmogaus teisių pažeidimų, smurto, konfliktų, nelygybės, ekonominių veiksnių, aplinkos veiksnių ir kt.), bet taip pat ir dėl to, kad trūksta teisėtų būdų patekti į daugelio šalių teritorijas. Dėl COVID-19 pandemijos sugriežtintus apribojimus, padaugėjo žmonių, besinaudojančių tokiais neteisėtais tinklais, nepaisant visos su tuo susijusios rizikos.

1.2. Nuo pat Europos migracijos politikos sukūrimo, ja siekiama, be kita ko, kovoti su šia nusikalstama veikla, užkirsti kelią nusikaltėlių tinklų vykdomam migrantų išnaudojimui ir mažinti paskatas neteisėtai migracijai. Atnaujintas ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų planas (2021–2025 m.) turėtų būti suprantamas kaip Europos Sąjungos kovos su šia nusikalstama veikla tęstinumo ir tobulinimo priemonė.

1.3. Europolo duomenimis, daugiau kaip 90 % į Europos Sąjungą neteisėtai atvykusių asmenų tam tikru savo kelionės etapu keliavo naudodamiesi neteisėto žmonių gabenimo tinklais. Europos Sąjunga mano, kad kovojant su neteisėtu migrantų gabenimu pirmenybė turi būti teikiama bendradarbiavimui su šalimis partnerėmis siekiant sumažinti paskatas vykti į šias pavojingas keliones, šalinti pagrindines neteisėtos migracijos priežastis, skatinti teisėtą migraciją ir teisėtus bei saugius kanalus patekti į Europos Sąjungos šalis, stiprinti bendrų sienų valdymą, šalinti traukos veiksnius, pavyzdžiui, neteisėtą darbą, ir sudaryti palankesnes sąlygas neteisėtai ES teritorijoje esančių asmenų grąžinimui ir reintegracijai.

1.4. EESRK palankiai vertina atnaujintą ES veiksmų planą ir jame siūlomą visapusišką požiūrį, nes taip tęsiamas Europos Sąjungos darbas kovojant su neteisėtu migrantų gabenimu. Suprantama, kad neteisėtas migrantų gabenimas, kaip nusikalstama veikla, kelia pavojų migrantų gyvybei ir pažeidžia jų teises, jį vykdant nepriimtinau pasinaudojama žmonėmis, siekiančiais patekti į ES teritoriją, taip pat keliama grėsmė Europos saugumui.

1.5. EESRK supranta, kad išorės sienų apsauga yra vienas iš Europos Sąjungos prioritetų, tačiau atkreipia dėmesį į tai, kad išorės sienos visada turi būti saugomos gerbiant žmogaus teises ir užtikrinant, kad nebūtų pažeista tarptautinė viešoji teisė, nuolat apsaugant žmones ir nekriminalizuojant solidarumo. Kad ir kokios būtų aplinkybės, kova su neteisėtu migrantų gabenimu niekada negali būti nukreipta prieš pačius migrantus ar prieš humanitarinę pagalbą ir paramą jiems.

1.6. EESRK mano, kad su neteisėtu migrantų gabenimu labai svarbu kovoti laikantis visą maršrutą apimančio požiūrio. Tai reiškia, kad reikia stiprinti siūlomas kovos su neteisėto žmonių gabenimo tinklais priemones, šiuo tikslu gerinant teisminį ir policijos bendradarbiavimą, veiksmingiau vykdyti bendradarbiavimą ir dialogą su kaimyninėmis šalimis kovojant su neteisėto žmonių gabenimo tinklais, stiprinti veiksmus, kuriais siekiama užkirsti kelią išnaudojimui, ir užtikrinti neteisėtai atgabentų asmenų apsaugą, taip pat darniau bei ryžtingiau kovoti su neteisėtu darbu ir išnaudojimu darbe.

1.7. EESRK sutinka, kad, siekiant neteisėto žmonių gabenimo tinklams užkirsti kelią gauti pelną, būtina panaikinti paklausą. Jis išspėja apie sutrikimus, kurių gali kilti sprendžiant tik pasiūlos (tinklų) klausimus. Šiuo atžvilgiu jis pažymi, kad, siekiant panaikinti didelę šio neteisėto verslo dalį, svarbūs veiksniai yra teisėtų, veiksmingų bei saugių kanalų buvimas ir teisės į prieglobstį apsauga.

1.8. EESRK taip pat griežtai smerkia naudojimąsi migrantais ir prieglobsčio prašytojais kaip ES destabilizavimo įrankiais ⁽¹⁾.

1.9. EESRK atkreipia dėmesį į tai, kad žmonių apsauga ir medicininės priežiūros ⁽²⁾ bei solidarumo pagalbos teikimas neturėtų būti kriminalizuojami ir traktuojami taip pat, kaip neteisėto žmonių gabenimo tinklų veiksmai, ir už tai baudžiamojon atsakomybėn turėtų būti traukiama tik tais atvejais, kai tokie veiksmai yra tyčiniai ir vykdomi siekiant tiesiogiai ar netiesiogiai gauti finansinės ar kitokios materialinės naudos ⁽³⁾. Jei pagalbos ar paramos veiksmuose esama humanitarinių motyvų, turi būti aiškiai įtraukta nuostata dėl privalomo atleidimo nuo atsakomybės.

2. Bendrosios pastabos

2.1. Neteisėtas migrantų gabenimas yra tarpvalstybinė nusikalstama veikla, dėl kurios kyla pavojus žmonių gyvybei, pažeidžiamos pagrindinės teisės ir sutrikdomas tvarkingas migracijos srautų valdymas.

2.2. Per pastaruosius 20 metų neteisėto žmonių gabenimo mastas labai išaugo dėl daugybės bėgimo iš kilmės šalių veiksnių (žmogaus teisių pažeidimų, smurto, konfliktų, nelygybės, ekonominių veiksnių, aplinkos veiksnių ir kt.), bet taip pat ir dėl to, kad trūksta teisėtų būdų patekti į daugelio šalių teritorijas. Dėl COVID-19 pandemijos sugriežtinus apribojimus, padaugėjo žmonių, besinaudojančių tokiais neteisėtais tinklais, nepaisant visos su tuo susijusios rizikos ⁽⁴⁾.

2.3. Pagrindinis neteisėto migrantų gabenimo ir prekybos žmonėmis skirtumas yra tas, kad pirmuoju atveju migrantai savanoriškai dalyvauja migracijos procese mokėdami už neteisėtai žmones gabenančio asmens paslaugas, kad galėtų kirsti tarptautinę sieną, o prekybos žmonėmis atveju žmonėmis prekiaujama darbo, seksualiniais ar organų išėmimo tikslais ir jie yra aukos, kurioms reikalinga pagalba ir parama. Prekyba žmonėmis nebūtinai yra tarpvalstybinė. Šie du reiškiniai dažnai yra tarpusavyje susiję, nes neteisėtai atgabenti žmonės gali tapti prekiautojų žmonėmis aukomis darbo, seksualiniais ar kitokio pobūdžio išnaudojimo tikslais.

2.4. Nuo pat Europos migracijos politikos sukūrimo, ja siekiama, be kita ko, kovoti su šia nusikalstama veikla, užkirsti kelią nusikaltėlių tinklų vykdomam migrantų išnaudojimui ir mažinti paskatas neteisėtai migracijai. 2020 m. Europos Komisijos pateiktame migracijos ir prieglobsčio pakte pažymima, kad kova su neteisėtu migrantų gabenimu yra prioritetas ir kad „siekiant užkirsti kelią pavojingoms kelionėms ir neteisėtam sienos kirtimui bus stiprinamas bendradarbiavimas su kilmės ir tranzito šalimis, visų pirma pasitelkiant specialiai pritaikytas kovos su neteisėtu migrantų gabenimu partnerystės su trečiosiomis šalimis iniciatyvas“.

2.5. Europolo duomenimis, daugiau kaip 90 % į Europos Sąjungą neteisėtai atvykusių asmenų tam tikru savo kelionės etapu keliavo naudodamiesi neteisėto žmonių gabenimo tinklais.

2.6. Atnaujintas ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų planas (2021–2025 m.) turėtų būti suprantamas kaip Europos Sąjungos kovos su šia nusikalstama veikla tęstinumo priemonė. Neteisėtas migrantų gabenimas turi būti vertinamas ne tik kaip migracijos problema, bet ir kaip grėsmė saugumui, daranti poveikį ES išorės sienoms. Tinkamas ES išorės sienų valdymas ir apsauga, laikantis tarptautinės teisinės sistemos ir pagrindinių teisių, yra esminis klausimas. Laikydami žmogaus teisių ir tarptautinių standartų, ES turi stiprinti bendrus standartus ir procedūras, kad būtų užkirstas kelias neteisėtam migrantų gabenimui į ES.

⁽¹⁾ Rengiama EESRK nuomonė REX/554.

⁽²⁾ CPME pareiškimas „Criminalisation of acts of solidarity“. Taip pat žr. Europos Parlamento pranešimą (2019 m.) – „Ar priemonė tinkama išskeltam tikslui siekti? Padėjimo direktyva ir humanitarinės pagalbos neteisėtiems migrantams kriminalizavimas. 2018 m. atnaujinimas“.

⁽³⁾ JT protokolas dėl neteisėto migrantų įvežimo sausuma, jūra ir oru, papildantis Jungtinių Tautų Organizacijos konvenciją prieš tarptautinių organizuotą nusikalstamumą, 6 straipsnis.

⁽⁴⁾ Pasaulinė iniciatyva (2021 m.), „The Global Illicit Economy“.

2.7. Europos Sąjunga mano, kad kovojant su neteisėtu migrantų gabenimu pirmenybė turi būti teikiama bendradarbiavimui su šalimis partnerėmis siekiant sumažinti paskatas vyksti į šias pavojingas keliones, šalinti įvairias pamatines neteisėtos migracijos priežastis, skatinti teisėtą migraciją ir teisėtus bei saugius kanalus patekti į Europos Sąjungos šalis, stiprinti bendrų sienų valdymą ir sudaryti palankesnes sąlygas neteisėtai Europos Sąjungos teritorijoje esančių asmenų grąžinimui ir reintegracijai ⁽⁵⁾.

2.8. Kovojant su neteisėtu žmonių gabenimu taip pat reikia stiprinti Direktyvos dėl sankcijų darbdaviams ⁽⁶⁾ taikymą ir suprasti, kad neteisėtas darbas skatina neteisėtą migraciją ir kad jis gali būti susijęs su neteisėtu migrantų gabenimu. Būtina nepamiršti, kad jei ES esama neteisėtai dirbančių darbuotojų užsieniečių, taip yra todėl, kad esama neteisėtai veikiančių darbdavių, kurie suteikia jiems neteisėtą darbą, neatitinkantį minimalių darbo sąlygų, susijusių su darbo užmokesčiu, darbo laiku, sveikatos ir saugos sąlygomis ir kt.

2.9. Atnaujintame ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų plane (2021–2025 m.) atsižvelgiama į tikslinių konsultacijų ir viešų konsultacijų, vykusių nuo 2021 m. kovo 19 d. iki birželio 11 d., rezultatus. Juo prisidedama prie nusikalstamo verslo modelių išardymo ir padedama siekti ES saugumo sąjungos strategijos ⁽⁷⁾ tikslų, taip pat įgyvendinti 2021–2025 m. ES kovos su organizuotu nusikalstamumu strategiją ⁽⁸⁾ ir 2021–2025 m. ES kovos su prekyba žmonėmis strategiją ⁽⁹⁾.

3. Pastabos dėl atnaujinto ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų plano (2021–2025 m.)

3.1. EESRK palankiai vertina atnaujintą ES veiksmų planą ir jame siūlomą visapusišką požiūrį, nes taip tęsiamas Europos Sąjungos darbas kovojant su neteisėtu migrantų gabenimu ir prekyba žmonėmis.

3.2. Suprantama, kad neteisėtas migrantų gabenimas, kaip nusikalstama veikla, kelia pavojų migrantų gyvybei ir pažeidžia jų teises, jį vykdant taip pat nepagrįstai pasinaudojama žmonėmis, siekiančiais patekti į ES teritoriją. Todėl EESRK mano, kad kovai su šia nusikalstama veikla reikia sukurti reikiamus mechanizmus ir priemones.

3.3. EESRK supranta, kad išorės sienų apsauga taip pat yra vienas iš Europos Sąjungos prioritetų, tačiau atkreipia dėmesį į tai, kad išorės sienos visada turi būti saugomos gerbiant žmogaus teises ir užtikrinant, kad nebūtų pažeista tarptautinė viešoji teisė, nuolat apsaugant žmones ir nekriminalizuojant solidarumo. Kad ir kokios būtų aplinkybės, kova su neteisėtu migrantų gabenimu niekada negali būti nukreipta prieš pačius migrantus ar prieš humanitarinę pagalbą ir paramą jiems, taip pat tuo negalima pateisinti teisės į prieglobstį panaikinimo nei ES viduje, nei tarptautiniu mastu.

3.4. Žmonių apsauga ir medicininės priežiūros ⁽¹⁰⁾ bei solidarumo pagalbos teikimas neturėtų būti kriminalizuojami ir traktuojami taip pat, kaip neteisėto žmonių gabenimo tinklų veiksmas, ir už tai baudžiamojon atsakomybėn turėtų būti traukiama tik tais atvejais, kai tokie veiksmai yra tyčiniai ir vykdomi siekiant tiesiogiai ar netiesiogiai gauti finansinės ar kitokios materialinės naudos ⁽¹¹⁾. Jei pagalbos ar paramos veiksmuose esama humanitarinių motyvų, turi būti aiškiai įtraukta nuostata dėl privalomo atleidimo nuo atsakomybės.

3.5. EESRK mano, kad su neteisėtu migrantų gabenimu būtina kovoti laikantis visą maršrutą apimančio požiūrio ir kad svarbu suprasti, jog viena iš priežasčių, dėl kurių neteisėto žmonių gabenimo tinklai gali klestėti, yra teisėtų ir saugių kanalų trūkumas.

3.6. EESRK taip pat mano, kad galima nustatyti neteisėto darbo ryšį su neteisėto žmonių gabenimo tinklais, o per juos atvykę žmonės dažnai patiria išnaudojimą darbe. Todėl EESRK mano, kad reikia stengtis geriau įgyvendinti Direktyvą dėl sankcijų darbdaviams ir darniau bei griežčiau kovoti su neteisėtu darbu ir išnaudojimu darbe.

⁽⁵⁾ OL C 517, 2021 12 22, p. 86.

⁽⁶⁾ Direktyva 2009/52/EB.

⁽⁷⁾ COM(2020) 605 final.

⁽⁸⁾ COM(2021) 170 final.

⁽⁹⁾ COM(2021) 171 final.

⁽¹⁰⁾ CPME pareiškimas „Criminalisation of acts of solidarity“. Taip pat žr. Europos Parlamento pranešimą (2019 m.) – „Ar priemonė tinkama iškeltam tikslui siekti? Padėjimo direktyva ir humanitarinės pagalbos neteisėtiems migrantams kriminalizavimas. 2018 m. atnaujinimas“.

⁽¹¹⁾ JT protokolas dėl neteisėto migrantų įvežimo sausuma, jūra ir oru, papildantis Jungtinių Tautų Organizacijos konvenciją prieš tarptautinį organizuotą nusikalstamumą, 6 straipsnis.

3.7. EESRK laikosi nuomonės, kad būtina stiprinti siūlomas kovos su neteisėto žmonių gabenimo tinklais priemones, šiuo tikslu gerinant policijos ir teismų bendradarbiavimą, remiant Europos kovos su nusikalstamumo grėsmėmis daugiadalykės platformos (EMPACT) bei Eurojusto veiklą ir gerinant informacijos rinkimą ir informavimo kampanijas apie neteisėto migrantų gabenimo riziką kilmės šalyse.

3.8. EESRK palankiai vertina tai, kad šis integruotas požiūris taip pat apima bendradarbiavimo ir dialogo su kaimyninėmis šalimis gerinimą kovoje su neteisėto žmonių gabenimo tinklais, tačiau išpėja dėl pavojaus, kad bendradarbiavimo santykiams su šiomis šalimis gali būti padarytas neigiamas poveikis, nes klaidingas tokių sąvokų kaip grąžinimas ir reintegracija aiškinimas gali lemti neteisėto žmonių gabenimo tinklų stiprėjimą. Šiuo atžvilgiu reikėtų pažymėti, kad Komisijos komunikate teisingai atkreipiamas dėmesys į didėjančių valstybinių subjektų vaidmenį dirbtinai kurstant neteisėtą imigraciją ir sudarant jai palankias sąlygas siekiant destabilizuoti ES.

3.9. EESRK mano, kad būtina stiprinti veiksmus, kuriais siekiama užkirsti kelią išnaudojimui, ir užtikrinti neteisėtai atgabentų asmenų apsaugą. Todėl jo nuomone, taikant visą maršrutą apimančią požiūrį būtina rengti bandomuosius veiksmus, kuriuose dalyvautų kilmės, tranzito ir paskirties šalių valdžios institucijos ir socialiniai veikėjai.

3.10. EESRK mano, kad svarbu plėtoti operatyvines kovas su neteisėtu žmonių gabenimu partnerystes su trečiosiomis šalimis, tačiau atkreipia dėmesį į tai, kad šiais susitarimais neturi būti pažeidžiami pagrindiniai Europos Sąjungos principai ir dėl jų neturi būti susitarta su šalimis, kuriose nuolat pažeidžiamos žmogaus teisės.

3.11. EESRK laikosi nuomonės, kad atnaujintame ES kovos su neteisėtu migrantų gabenimu veiksmų plane (2021–2025 m.) pavyko nustatyti šios nusikalstamos veiklos keliamą riziką ir įvardyti, kaip greitai neteisėto žmonių gabenimo tinklai prisitaiko prie aplinkybių ir išnaudoja naujas technologijas kuo didžiausiai savo naudai.

3.12. EESRK sutinka, kad, kaip nurodyta atnaujintame veiksmų plane, siekiant neteisėto žmonių gabenimo tinklams užkirsti kelią gauti pilną būtina panaikinti paklausą. Jis išpėja apie sutrikimus, kurių gali kilti sprendžiant tik pasiūlos (tinklų) klausimus, nesuvokiant poreikio vykdyti struktūrines reformas, skirtas paklausai mažinti. Šiuo atžvilgiu jis pažymi, kad, siekiant panaikinti didelę šio neteisėto verslo dalį, svarbūs veiksniai yra teisėtų, veiksmingų bei saugių kanalų buvimas ir teisės į prieglobstį apsauga.

3.13. EESRK nerimauja, kad gerinant neteisėto žmonių gabenimo prevenciją – šiam tikslui EESRK pritaria – gali būti pažeisti pagalbos pažeidžiamiems migrantams mechanizmai. Komitetas pabrėžia, kad pastaraisiais mėnesiais padaugėjo partijų ir Vyriausybės veiksmų, kuriais siekiama kriminalizuoti solidarumo veiksmus. EESRK pažymi, kad pažeidžiamų asmenų apsauga, medicininės priežiūros⁽¹²⁾ ir solidarumo pagalbos teikimas neturėtų būti kriminalizuojami ir traktuojami taip pat kaip neteisėto žmonių gabenimo tinklų veiksmai⁽¹³⁾.

3.14. EESRK mano, kad ypatingą dėmesį reikėtų skirti neteisėto žmonių gabenimo aukoms, ypač toms, kurios yra pažeidžiamesnės, pavyzdžiui (nelydimiems) nepilnamečiams⁽¹⁴⁾, neįgaliesiems ir moterims⁽¹⁵⁾. EESRK ragina Europos Komisiją parengti direktyvą dėl nelydymų nepilnamečių užsieniečių apsaugos, kuri labiausiai atitiktų vaiko interesus. Be to, siekiant sustiprinti ES principus, pilietinės visuomenės veikėjų, socialinių subjektų ir NVO atliekamas vaidmuo padedant neteisėto žmonių gabenimo aukoms ir jas remiant turėtų būti pripažintas kaip humanitariniai veiksmai.

⁽¹²⁾ CPME pareiškimas „Criminalisation of acts of solidarity“. Taip pat žr. Europos Parlamento pranešimą (2019 m.) – „Ar priemonė tinkama iškeltam tikslui siekti? Padėjimo direktyva ir humanitarinės pagalbos neteisėtiems migrantams kriminalizavimas. 2018 m. atnaujinimas“.

⁽¹³⁾ Europos Tarybos nevyriausybinių organizacijų konferencijos NVO teisės ekspertų taryba – „Using criminal law to restrict the work of NGOs supporting refugees and other migrants in Council of Europe Member States“ (2019 m.).

⁽¹⁴⁾ OL C 429, 2020 12 11, p. 24.

⁽¹⁵⁾ Pasaulinis susitarimas dėl saugios, tvarkingos ir teisėtos migracijos, 9 tikslas – „Stiprinti tarpvalstybinį atsaką, reaguojant į neteisėtą migrantų gabenimą“. Taip pat 25 punkto c papunktis: migracijos maršrutuose parengti bendradarbiavimo atsižvelgiant į lyčių aspektą ir vaiko interesus protokolus, kuriuose būtų išdėstytos detalios priemonės, skirtos tinkamai nustatyti neteisėtai atgabentus migrantus ir jiems padėti.

3.15. EESRK pripažįsta, kad šiame plane taip pat aktualiai ir aiškiai sprendžiamos dabartinės problemos, susijusios su naudojimusi migracija kaip įrankiu tais atvejais, kai akivaizdus tiesioginis valstybinių subjektų dalyvavimas. EESRK, kaip ir Europos Vadovų Taryba ⁽¹⁶⁾, griežtai smerkia naudojimąsi migrantais ir prieglobsčio prašytojais kaip destabilizacijos įrankiais, kaip neseniai buvo pastebėta prie sienų su Maroku ir ypač su Baltarusija ⁽¹⁷⁾.

3.16. EESRK primena, kad valstybės narės visada privalo laikytis tarptautinių įsipareigojimų, įskaitant, kartu su visa ES teisės aktų sistema, 1951 m. Ženevos konvenciją ir 1967 m. Niujorko protokolą, kuriais reglamentuojama teisė į prieglobstį.

3.17. Kalbant apie migraciją kaip apie grėsmę, o migrantus pristatant kaip pavojų, iš šių žmonių atimamas žmoniškumas ir tokie veiksmai yra palankūs tik tiems, kurie nori jais pasinaudoti dėl geostrateginių ar nacionalinės politikos priežasčių.

3.18. EESRK apgailestauja, kad kova su neteisėtu migrantų gabenimu kelia didesnę susirūpinimą nei kova su prekyba žmonėmis, kuri tebėra pelningiausia nusikalstama veikla ir ja ne tik pažeidžiamos žmogaus teisės, bet ir keliama reali grėsmė nacionaliniam saugumui, ekonomikos augimui ir darniam vystymuisi ⁽¹⁸⁾.

Briuselis, 2022 m. kovo 23 d.

*Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto
pirmininkė
Christa SCHWENG*

⁽¹⁶⁾ JOIN(2021) 32 *final*, „Reagavimas į valstybės remiamą naudojimąsi migrantais kaip įrankiais prie ES išorės sienų“.

⁽¹⁷⁾ <https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/presentations/eesc-expresses-its-concern-about-situation-border-belarus>.

⁽¹⁸⁾ J. Bigio ir R. B. Vogelstein (2021 m.), „Ending Human Trafficking in the Twenty-First Century“, Užsienio santykių taryba.